

İDEOLOJİLERİN YENİ BİR ÇATIŞMA ALANI: KÜRESEL ISINMA ve TÜRKİYE'YE YANSIMALARI

Murat KAYIKÇI

1. Giriş¹

Dünya için felaket çanları çalıyor! Tarımın başlangıcından bu yana son derece istikrarlı olan yeryüzünün iklimi, şimdilerde giderek ısınıyor. Isınmanın nedeni ise başta karbondioksit olmak üzere atmosferde sıcaklığı tutan, sera gazı olarak tanımlanan gazlar.² Karbondioksitin artmasının kaynağı ise fosil yakıtların yanması ve ormansızlaşma (Brown, 2003: 28). Eğer önümüzdeki on yıl içinde sera gazı emisyonları azaltılmazsa, yeryüzünün ikliminde gelecek kuşakların durduramayacağı değişikliklerin yaşanacağı bildiriliyor. Bu nedenle mevcut emisyon eğiliminin derhal tersine çevrilmesi gerekiyor (Flavin, 2008: 89-91). Başka bir deyişle, eğer bugünkü tarzda üretim ve davranış biçimimizi sürdürürsek canlıların yaşayabileceği bilinen tek gezegen olan dünyada yaşamın varlığı tehlikeye düşecek.

Konunun önemi, uluslararası düzeyde bir şeyler yapılması gerekliliği, çevre ile ilgili sözleşmelerde küresel ısınma konusunun düzenlenmesini gerektirmiştir. Bundan dolayı konu sürekli uluslararası kamuoyunun gündemine gelmiş ve sonuç-

* Yard. Doç. Dr. Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü.

1 Bu yazı hazırlanırken küresel ısınma ile ilgili iki önemli gelişme oldu. Birincisi, Türkiye bu konudaki kararsız ya da ihtiyatlı tutumundan vazgeçerek Kyoto Protokolü'nü onaylayacağını açıkladı ve bu karar en azından, dünyada ABD'nin yalnız kalarak olumlu adım atmaya daha kolay zorlanabileceği düşünülerek oldukça olumlu karşılandı. İkincisi ise, aralarında ABD'nin de bulunduğu G8 zirvesinden sera gazlarını %50 azaltma yönünde çıkan belirsiz, tam anlaşılabilen açıklamadır. Gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler açısından bir ayrım gözetmeyen bu açıklama, söz konusu belirsizlik nedeniyle ihtiyatla karşılanmıştır.

2 Atmosferde oranı yükselen öteki gazlar arasında sülfürdioksit, nitrojenoksit, amonyak, metan ve kloroflorokarbon sayılmaktadır. Ancak küresel ısınmaya asıl nedeni olarak karbondioksit oranındaki artış gösterilmektedir. Bu konuda Bk. (Steiner-Martonakova-Guziova, 2003: 22; Erdoğan-Ejder, 1997: 5; Kuyucuklu, 1998: 42).

ta 1992 yılında Brezilya'nın Rio kentinde düzenlenen Yeryüzü Zirvesi sonrasında "Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi" hazırlanmış ve ülkelerin imzasına açılmıştır. Sözleşme, sera gazlarının atmosferdeki yoğunluklarını "dünya iklimine insan eliyle tehlikeli etkilerde bulunmasına engel olacak düzeylerde" sabitlerken, ekonomik kalkınmanın sürdürülmesini sağlama amacını da taşımaktadır. Ayrıca sözleşme bazı temel ilkeleri saptamıştır. Bunlar, çevre hukukunda ihtiyat ilkesi olarak bilinen, yeterince kanıt olmamasının bu alanda önlem alınmasına engel olmakta kullanılmaması ilkesinin benimsenmesi, ulusların ortak fakat çeşitli sorumluluklarının olduğunun ve iklim değişikliğine geçmişte en fazla katkıda bulunmuş olan sanayileşmiş ülkelerin bu sorunun çözümünde başı çekmesi gerektiğinin kabul edilmesidir. Buna karşın, özellikle ABD'nin siyasi ağırlığını koyması sonucu sözleşme sonuç alıcı olamayacak biçimde sulandırılmıştır. Bunun üzerine ülkelerin taahhütlerinin yetersiz bulunmasıyla birlikte Sözleşme'ye yeni bir protokol eklenmesi düşünülmüş, yapılan görüşmeler sonucu 1997 yılında Kyoto Protokolü ortaya çıkmıştır. Protokol ile Ek B adıyla anılan sanayileşmiş ülkelerin ve eski Doğu Bloku ülkelerinin 2008-2012 döneminde sera gazı emisyonlarını 1990 düzeylerinin yüzde 5,2 altına indirmesi zorunlu kılınmıştır (Bk. Dunn-Flavin, 2002: 31-35). Ancak Kyoto Protokolü de üç nedenden ötürü amaca ulaşmada yetersiz kalmaktadır. Birincisi, Kuzey, bir takım görevleri üzerine almakla birlikte, sorumluluğu daha sonra Güney'e ve Doğu'ya yüklemektedir. Karbon (emisyon) ticareti ile "kirlenen öder" ilkesi³ "kirlenen parası sayesinde bir çıkış yolu bulur" ilkesine dönüşmüştür. İkincisi, Kuzey, üzerine sorumluluk almakta, ancak bu sorumlulukları karbonun biriktiği havzaları genişleterek üzerinden atmaktadır. Üçüncüsü ise, iklim müzakereleri, enerji girdileri üzerinde değil, emisyon düzenlemek üzerinde odaklanmakta, fosil bazlı gelişim modeli sorgulanmamaktadır (Sachs, 2002: 38).

Küresel ısınma üzerine bu müzakereler ve bilimsel tartışmalar sürerken ideolojik yeni bir çatışma alanı da ortaya çıkmıştır. Her ne kadar ideolojilerin sonunun geldiği ileri sürülse de (Fukuyama, 1995), ideolojilerin, getirilen yeni açılımlarla,⁴ varlıklarını sürdürmeye ve tartışma konusu olmaya devam ettikleri gözlen-

3 Kirlenen öder ilkesi, bu ilkeyi ilk kez ortaya atan OECD tarafından, "kirlenenin çevrenin kabul edilebilir bir durumda olmasını sağlamak için kamu otoritelerince belirlenen kirliliği önleme ve kontrol önlemlerinin masraflarına katlanması" biçiminde tanımlanmaktadır. Bk. (Turgut, 1998: 202-209).

4 Örneğin Marksizm'e ilişkin olarak (Hardt-Negri, 2001)'e ve Hardt-Negri'nin bu çalışmasına ilişkin olarak da (Kaykıcı-Dönmez, 2008)'e bakılabilir.

mektedir. Böylece bu tartışma/çatışma alanlarına, son yıllarda, küresel gündemin en üst sırasına yükselmiş olan küresel ısınma sorunu eklenmiştir.

İşte bu çalışma, Marksizm ve özellikle de liberalizm gibi yerleşik iki siyasi geleneğin çevre konularını kapsayarak kendi ideolojik söylemleri çerçevesinde biçimlendirmeleri konusuna odaklanmaktadır.⁵ Çalışmanın amacı, küresel ısınma konusundaki Marksist ve liberal söylemi analiz ederek, bu çerçevede Türkiye açısından bir değerlendirme yapmaktır. Bu amaçla, önce ideoloji, bilim ve iktidar ilişkisi ortaya konmakta; daha sonra, ideolojilerin çevre sorunlarına, özellikle de küresel ısınma sorununa bakışı ele alınmakta; son olarak da soruna Türkiye'nin yaklaşımı değerlendirilmektedir.

2. İdeoloji, Bilim ve İktidar

İdeoloji, günlük yaşamda sıkça, çoğunlukla da yanlış kullandığımız kavramlardan biridir. İlk olarak de Tracy tarafından "düşüncelerin bilimi" anlamında kullanılan kavram, zaman içinde değişime/dönüşüme uğramıştır. Bugün sosyal bilimlerde kullanılan anlamda ideoloji, bireye ve sosyal gruplara sosyopolitik tercihler karşısında yönünü belirlemesi için sunulan bir haritadır. İdeoloji de bilim gibi toplumsal gerçeğin karmaşıklığını açıklamaya çalışır, ancak bunu deney ve gözlem yoluyla sistematik bir biçimde yapmaz, yalnızca tercih kullanır. İdeolojiler bilimsel bir yöntem kullanıyor olsa da, normatif bir düşünce sistemi olmaları ve tercihe dayalı ideal bir düzen sunmaları nedeniyle bilimden ayrılmaktadır. Buna karşın, sosyal bilimlerin ve sosyal bilimcinin ideolojiden tümüyle ayrı ve bağımsız olduklarını düşünmek gerçekçi bir yaklaşım değildir (Örs, 2008: 13).

Bilimsel yazında ideolojinin çok farklı anlamlarda kullanıldığına tanık oluyoruz. Marx'tan Gramsci'ye, Althusser'den Foucault'ya kadar birçok sosyal bilimci, ideolojiye değişik anlamlar ve işlevler yüklemiştir. Bunlar dört kategoride toplanmaktadır: (1) Siyasal düşünce olarak ideoloji, (2) inançlar ve normlar olarak ideoloji, (3) dil, semboller ve mitler olarak ideoloji, (4) seçkin gücü olarak ideoloji (Örs, 2008: 14). Kurulu düzenin meşruiyetini ve devamlılığını sağlayacak şekilde egemen söylemin yeniden kurgulanarak yeni gerçeklikler yaratılması ya da gerçekliğe ima yoluyla ulaşılması anlamında ideoloji, bir tür "rasyonalize etme", "doğallaştırma", "evrenselleştirerek ölümsüzleştirme" ve "meşrulaştırma" süreci olarak ele alınmaktadır. Bu çalışmada ise ideoloji, Marx'ın kullandığı anlamda, yani gerçekliğin çarpıtılması anlamında kullanılmakta ve bu bağlamda küresel

5 Çevreciliğin ayrı bir ideoloji olarak ele alınması konusunda Bk. (Çoban, 2002).

ısınma konusunda bilimsel gerçekliğin çarpıtılması konu edilmekte, ideolojinin öteki anlamları ise çalışma kapsamı dışında bırakılmaktadır (Parlak, 2005: 68).

İdeolojiyi iki farklı anlamda kullanan Marx, kavramı birinci kategorideki anlamıyla, toplumsal gerçekliğin insan bilincinde yansması olarak tanımlamıştır. Ancak, Marx'ın ideolojiyi daha çok -bu çalışmada da üzerinde durulacak anlamı olan- "mistifikasyon", yani toplumsal gerçeğin çarpıtılması anlamında kullandığı görülmektedir (Örs, 2008: 8-15). Marx ideolojiyi, daha sonraları Engels'in "yanlış bilinç" olarak adlandırdığı, yanlış bir dünya görüşünün maskesini düşürmek amacıyla kullanmıştır.⁶ İdeolojide içkin olan çarpıklığın ise, bu kavramın topluma, yönetici sınıfın çıkarları ve bakış açısını yansıtması gerçeğinden doğduğuna inanır (Heywood, 2007: 8-9). İdeoloji bu bağlamda, kapitalizmin yarattığı ilişkileri gizleyen, egemen güçlerin çıkarlarıyla uyumlu bir yaşam bilgisi yaratan bilinç türü olarak anlaşılmaya başlanmıştır. Bu konudaki tartışmalar daha sonra "egemen ideoloji" kuramında odaklanmıştır. Bu kuramın temel tezi, kapitalizmin istikrar içinde yaşabilmesi için yönetilenlerin onayına dayalı, egemen sınıf çıkarlarının yeniden üretimini sağlayacak ve kapitalist devletin açık şiddete başvurmasına gerek bırakmayacak bir ideolojik ve politik oluşumun gereğini vurgulamaktır. Gramsci bu ideolojik ve politik oluşumu hegemonya kavramıyla açıklayarak, hegemonyayı egemen sınıfın bir egemen olma pratiği olarak tanımlar. Hegemonyanın kuruluşu ise, doğrudan mali politikalarla olabileceği gibi, muhalif aydınları devşirme, tarafsızlaştırma, muhalif politik gündemi kendi gündemine aktarma gibi yollarla, entelektüel ve moral liderlik yapma aracılığıyla da gerçekleştirilmektedir (Üşür, 1997: 26-37).

Özellikle entelektüel liderlik yapma söz konusu olduğunda, bilim ve ideoloji ilişkisi, yanlış bilinç (mistifikasyon) ve hegemonya kavramları çerçevesinde ku-

6 Bu konu Marx-Engels'in "Alman İdeolojisi"nde şöyle açıklanmaktadır: "Bilinç hiçbir zaman bilinçli bir varlıktan (das bewusste Sein) başka bir şey olamaz ve insanların varlığı, onların gerçek yaşam süreçleridir. İnsanlar ve sahip oldukları ilişkiler tüm ideolojilerinde sanki camera obscura'daymış gibi baş aşağı çevrilmiş bir biçimde görüyorlarsa, nesnelere gözün ağız tabakası üzerinde ters durmalarının onların dolaysız fiziksel yaşam süreçlerinin yansması olması gibi, bu olgu da, insanların tarihsel yaşam süreçlerine aynı şeyin olmasından ileri gelmektedir" (Marx-Engels, 2004: 45). Althusser ise Alman İdeolojisi'nde ideolojinin bu biçimde yani, katıksız yanılsama, katıksız rüya, başka bir deyişle hiçlik olarak ortaya konulmasını, Freud'dan önceki yazarların rüya teorisindeki hayali yapıya benzetir: "Bu yazarlara göre rüya, keyfi bir düzenleme ve sıra içinde, kimi zaman 'tersine çevrilmiş', kısaca 'karmakarışık' bir biçimde sunulmuş 'günden arta kalanların' tümüyle hayali, yani bomboş sonucuydu.." (Althusser, 1994: 48-49).

rulabilir. Burada yanıtlanmaya, açıklanmaya gereksinim duyulan soru, bilimsel alanda mistifikasyonun gerçekleştirilmesi ve hegemonya aracı olarak bilimin kullanılması ne şekilde olmalıdır.

Bu sorunun Marksist perspektiften verilen yanıtı egemen ideolojinin yapısında saklıdır. Maddi üretim araçlarını elinde tutan sınıf, zihinsel üretim araçlarını da kontrol eder. Egemen ideoloji ise kurulu düzeni haklı, ahlâki ve meşru olarak tanımlar (Kaplan, 1999: 13). İşte bu tanımlamanın gerçekleştirilmesi ve kurulu düzenin varlığını sürdürmesinin sağlanmasında bilimin bir araç olarak kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, Hitler Almanyası'nda biyoloji bir ideolojik sömürü aracı olarak kullanılmış, biyolojik bir temel ve biyolojik bir amaç olmaksızın politikanın tamamen başıboş kalacağı ilan edilmiştir (Mayor-Forti, 2000: 2). Buna karşın, bilim ya da "modern Batı bilimi" daima tarafsız ve evrensel olma iddiasını taşımıştır. Bu iddia, "batının" ideolojik izlerini taşıyan bilimin ve buna dayalı olarak oluşturulan politikaların az gelişmiş ülkelerde tartışmasız kabul görmesine yol açmıştır (Başkaya, 2002: 314-315).

Bu çerçeveden bakıldığında çevre sorunları konusundaki bilimsel bilgilerin ideolojik arka planının araştırılması, sorgulanması bir zorunluluk halini almaktadır. Bundan sonraki bölümde bu sorgulama küresel ısınma örneğinde yapılmaya çalışılacaktır.

3. Çevre Sorunlarına İdeolojik Yaklaşımlar ve Küresel Isınma

İdeolojilerin ayrı ayrı çevre sorunlarına bakışının ele alınması,⁷ onların tümüyle bu konuda ayrıştıkları ya da arada gri tonda geçişlerin, ortak paydaların bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Bilimsel yazında bu farklılıklar ve benzerlikler, çevre politikalarının içerik açısından reform yanlısı ya da karşıtı; yöntem açısından ise onarımcı ya da önleyici olup olmadığına bakılarak ortaya konulmakta, buna göre bir sınıflandırma yapılmaktadır (Keleş-Hamamcı, 2005: 330-336). Ancak yine de, ideolojilerin ayrı ayrı ele alınması, mistifikasyon, egemen ideoloji ve hegemonya/iktidar kavramları çerçevesinde çevre sorunlarını ve buna ilişkin olarak izlenen politikaları daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir.

a. Liberalizm

Liberalizmin çevreye bakışı, diğer konularda olduğu gibi "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" felsefi düşüncesi çerçevesindedir. Başka bir deyişle, piyasanın her sorunu kendi başına devletin karışması olmadan çözebileceği düşüncesinin çev-

⁷ Çevrecilik ya da ekolojik düşünce bazı çalışmalarda ayrı bir ideoloji olarak ele alınmaktadır. Bu konuda Bk. (Heywood, 2007: 321-350; Çoban, 2002: 3-30).

re sorunları için de geçerli olduğu savunulur. Ayrıca liberallerin, bilim ve teknolojik gelişmelerin çevre sorunlarını çözeceğine güvenleri tamdır (Semmens, 2007: 16).

Liberal çevreci düşünce ya da serbest piyasa çevreciliği; insan doğası, bilgi ve işlemler veya çözümler ile ilgili bakış açıları çerçevesinde açıklanmaktadır. Buna göre, insan, doğası gereği kendi çıkarı ile ilgilenir. Bu nedenle, kaynaklara (çevreye) iyi bir biçimde sahip çıkılması iyi niyetlerle gerçekleşemez. Öyleyse, toplumsal kurumların kişisel çıkar duygusunu, bireysel teşvik önlemleriyle dizginlemesi gerekir. Bunun yanı sıra, kaynaklara (çevreye) iyi bir biçimde sahip çıkılması, kendi çıkarını düşünen bireylerin bilgilenme düzeyine bağlıdır. Bilgi ve enformasyon ise merkezleştirilmemeli, aksine bireylere yayılmalıdır. Çevre sorunlarının çözümü konusuna gelindiğinde liberalizm, mülkiyet haklarının, sahipleri arasında gönüllü işbirliğine dayalı çözümleri önerir. Çevre bilincini her iki tarafı da kazandıracak çözümlere yönlendirir. Böylece ekonomik büyüme süreklilik kazanırken, çevresel kalite artmış olur (Anderson-Leal, 1996: 7-12).

Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, liberal çevreci yaklaşım, devletin zorlayıcı gücü ve uzmanların bilgi ve iyiniyeti yerine, iktidarın dağıtılmasına ve kişisel çıkarların piyasa yöntemleri ile dizginlenmesine taraftardır (Anderson-Leal, 1996: 239).

Yukarıda sınırları çizilen çerçevede liberalizmin çevre anlayışında küresel ısınma söylemi nedir sorusu sorulduğunda, bu sorunun yanıtı birkaç alt başlıkta ortaya atılan savların bir değerlendirmesi yapılarak verilebilir. Her bir alt başlıkta belirlenen savlar birer "mistifikasyon" örneği olarak ele alınabilir.

1. Küresel ısınma diye bir sorun yoktur:

Liberal çevreciliği savunan çalışmalarda öncelikle küresel ısınma diye bir çevre sorunun bulunmadığı savunulmaktadır. En azından ilgili alanda uzman olan bilim adamlarının bu konuda farklı görüşlere sahip olduğu, bu bilim adamlarının bir çoğunun küresel ısınma sorununun olmadığı görüşünde olduğu, küresel ısınmanın varlığını ortaya koyan çalışmaların az ya da bilimsel nitelikten yoksun olduğu, buna karşın böyle bir sorunun olmadığını gösteren "ciddi" akademik araştırmaların, çalışmaların çokluğu ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Ayrıca, küresel ısınma yaşanıyor olsa da bunun yalnızca olumsuz etkiler üretmeyeceği, başka bir deyişle, küresel ısınmanın iyi tarafları da olabileceği savunulmaktadır.

"..Bunların yanında, yeryüzünün,⁸ gerçekten, son yüzyılda ısınıp ısınmadığı da tartışılmaktadır. Isı ölçümlerinin kentleşmenin etkisi ile hatalı olması mümkün-

8 Bütün koyu karakterler bana aittir.

dür; ölçüm istasyonları kentsel bölgelere kurulmakta olup buradaki ısı emen binaların ve kaldırımların etkisi ile ölçümler bir veya iki derece fazla olmuş olabilir. National Oceanographic and Atmospheric Administration tarafından bu tür kent etkileri arındırılarak yapılan ölçümler ABD’de **istatistiksel yönden önem taşıyan herhangi bir ısınma olmadığını göstermiştir**...On yıldır uzay istasyonundan alınan veriler de dünyada bir ısınma olmadığını göstermektedir.. John R. Christy, iklim değişikliklerinin birbirini telafi ettiğini ve ısınma yönünde belirgin bir eğilim olmadığını belirtmiştir” (Anderson-Leal, 1996: 223).

“Küresel bir ısınmanın olup olmadığı, varsa niçin olduğu konusunda büyük bir tartışma vardır, çünkü o kadar değişken vardır ki bunların tahmini veya bir modele yerleştirilmesi imkansızdır” (Anderson-Leal, 1996: 236)

“Dünyanın karşılaşacağı felaketlerle ilgili tahminlerin gerçekleşmemiş olmasına rağmen, bu tür **kehanetler** politik arenada varlığını sürdürür; çünkü bunlar, politikacıya ve bürokrata insan faaliyeti üzerinde bir otorite sağlar.. Ne yazık ki, küresel ısınma politikaları da, tıpkı ekonomi politikaları gibi, aynı politik arenada belirlenir ve bu arenada **yetersiz teori ile kötü enformasyon**, başarılı bir reçete hazırlanmasına imkan vermez” (Anderson-Leal, 1996: 224-225).

“..Küresel ısınmanın yaşandığına veya yaşanmadığına ilişkin bilimsel bir iddiayı birinci elden değerlendirme imkanına sahip değilim. Bu yüzden, bir bilim adamının, küresel ısınmanın lehinde olan başka bir bilim adamının tezine inanmak için sahip olduğum gerekçeler nelerdir? Kesinlikle iyi gerekçeler yok” (Richman, 2007: 39).

“..Küresel ısınmanın etkileri iyi mi, kötü mü, yoksa iyi ve kötünün karışımı bir şey midir? Her iki soru üzerine de söz söyleyecek bir konumda değilim. Belki hiç kimse -hatta seçkin iklim bilimciler bile- en azından bugün bu noktada değil” (Richman, 2007: 41).

“Küresel ısınmanın varlığına kendini adayanlar.. tarihi iklim dalgalanmalarının varlığını inkar eder ve -meşhur ‘hokey çubuğu’ sıcaklık grafiğine sebep olan ağaç halkaları ile diğer ikincil verilerden müteşekkil **düzmece tahliller** kullanarak bugünkü ısınmanın ‘olağan olmadığı’ni iddia etmeye yönelik çaba sarf ederler. Bu hokey çubuğu grafiği şimdilerde güvenilirliğini tamamen yitirmiştir” (Singer, 2007: 44).

“..Hiç kimse, daha sıcak bir iklimin tamamen olumsuz etkiler üreteceğini gösterememektedir.. Hatta çok sayıda iktisatçı.. ısınmanın net bir fayda ürettiğini, gelirleri artırdığını ve hayat standardını yükselttiğini ileri sürmektedir. Niçin bugünkü iklimin en uygun düzey (optimum) olduğunu varsaymıyoruz? (Singer, 2007: 45).

"Küresel ısınma hakkındaki yalan, (ABD'deki) iki partinin de onayladığı bir yalandır" (Michaels, 2007: 49).

"Yeni kanıtların hiçbirisi, gerçekten, karbon emisyonlarının kesinlikle küresel ısınmanın sebebi olduğunu söylemiyor.. Olan şey şudur: 1990'dan sonra çok sayıda bilimsel çaba, karbon emisyonlarının küresel ısınmanın sebebi olduğunu varsaymıştır ve alternatif görüşler çok daha az çalışma yapmış veya siyasetlerin dikkatini daha az çekmiştir" (Evans, 2007: 55).

Görüldüğü üzere, küresel ısınmanın bilimsel olarak varlığı tartışmalı hale getirilmekte, küresel ısınmanın varlığını ortaya koyan çalışmaların bilimsellikleri konusunda kuşku uyandırmak istenmektedir. Böylece küresel ısınma sorunun olmadığı yönünden bilimsel gerçekler çarpıtılarak kamuoyu ikna edilmeye çalışılmaktadır.

2. Küresel ısınma olsa bile yakın bir gelecekte meydana gelecek bir sorun değildir:

İkinci savda küresel ısınma sorununun varlığı içeriği değiştirilerek kabullenilmektedir. Buna göre, küresel ısınma olsa bile, yakın bir gelecekte olumsuz etkileri görülebilecek bir sorun değildir, sorun abartılmaktadır. Başka bir deyişle, (radikal) bir şeyler yapma gereği yoktur ya da bunun için çok erkendir.

"**Bazı uzmanlara göre, yeryüzünün iklimi gelecek yüzyıllarda büyük ölçüde sıcak olacaktır**" (Anderson-Leal, 1996: 222).

"..Sera gazları için orta vadeli emisyon senaryoları hazırlayan Uluslararası İklim Değişikliği Paneli (IPCC)'ne göre, 2100 yılına kadar, su seviyelerinde 2 ila 17 inç arasında bir yükselmenin olacağı tahmin edilmektedir. Al Gore'un (**Uygun-suz Gerçek**)⁹ filmi bu artışı yaklaşık yüzde 2.000 abartmaktadır" (Michaels, 2007: 47).

3. Küresel ısınma sorunu çözülemez

Küresel ısınma sorunu -özellikle yasaklayıcı, ülkeleri yükümlülük altına sokacak tüzel önlemlerle- çözülemez. O halde, sorun vardır, ancak yapılacak bir şey yoktur. Burada piyasa sistemini bozacak, (gelişmiş) ülkeleri ağır taahhütler, yükümlülükler altına sokacak radikal önerileri engelleme çabası duyumsanmaktadır.

"..Devamlılık taraftarları **sanki küresel ısınmanın belli bir çözümü varmış gibi enerji tüketiminin (özellikle fosil yakıtın), emisyonların, ormansızlaşmanın ve nüfusun sınırlandırılmasını savunurlar**" (Anderson-Leal, 1996: 237).

9 "An Inconvenient Truth", ABD eski başkan adayı Al Gore'un küresel ısınmayı konu eden Oscar ödüllü alan belgesel filmi Bk. (<http://www.climatecrisis.net>).

“..Sera etkisi yaratan sebeplerin sınırlandırılması, CFCs kullanımının kontrolünden çok daha karmaşık ve çok daha masraflıdır. Bu konuda uluslararası bir anlaşmaya ulaşma olasılığı çok zayıf görünmektedir” (Anderson-Leal, 1996: 227).

“Eğer ısınmanın sebebi büyük ölçüde tabiiyse, o zaman bu konuda yapılabilecek çok fazla bir şey yoktur. -Çoğu iklim değişkenliğinin muhtemel kaynağı olan- durağan olmayan güneşi kontrol edemeyiz. Şimdilerde enine boyuna düşünülmeden başkalarına telkin edilen sera gazı azaltmaya yönelik programların hiçbiri dişe dokunur bir katkıda bulunmayacaktır; bu programlar, hiç de uygun olmayan, yararsız ve son derece pahalı programlardır” (Singer, 2007: 44).

“Kyoto Protokolü, eğer her imzacı devlet tarafından yükümlülükler yerine getirilirse, küresel ısınmayı her 50 yılda ortalama 0.07 santigrat derece düşürecektir. Bu rakam ölçüm yapmak için çok küçüktür çünkü yeryüzünün sıcaklığı yıldan yıla bundan daha fazla değişkenlik gösterir” (Michaels, 2007: 48).

“Emisyon ticareti başarısızlığa uğramıştır. Ama eğer çevrecilerin masaya koydukları en iyi fikir Armageddon (büyük/korkunç savaş)’u önlemeyecekse, kolektif eylemden hep birlikte uzak durmak ülkeler için en iyi yol olabilir. Bunun yerine bu ülkelere pekala, iktisadi büyümeyi en çoğa çıkarma ve -küresel ısınma gerçekleştiğinde/gerçekleşirse- gündeme gelecek tehdidi savuşturabilmek için gerekli olan kaynakları yaratma üzerinde yoğunlaşmaları tavsiye edilebilir” (Dalmiya, 2007: 59).

Sonuçta liberalizm, önceleri, varolan (kapitalist) düzeni bozacağı düşüncesiyle küresel ısınma sorununu “bilimsel gerekçelerle” sürekli inkar etmiştir. Daha sonra sorun inkar edilemez boyutlara ulaştıkça, sorunun yakın gelecek için önemli bir sorun olmayacağını ya da alınacak önlemlerin (özellikle Kyoto protokolü gibi) zaten sorunu çözemeyeceği argümanları öne çıkarılmıştır. Böylece küresel ölçekte özellikle tüzel araçlarla ülkeleri yükümlülük altına sokacak önlemler yerine, karbon (emisyon) ticareti¹⁰ gibi piyasacı önlemler gündemde tutulmaya çalışılmıştır.

b. Marksizm

Yetersiz beslenme, hava ve su kirliliği, gürültü, çevrenin bozulması ve nüfus artışı gibi konular proleteryanın sorunları olduğundan Marx tarafından çok iyi analiz edilmiştir. Bugünkü anlamda çevrebilim (ekoloji) ise, kronolojik nedenlerle Marksizm’e yabancı bir konudur.¹¹

10 Bir ton karbondioksit eşdeğer ölçümlenen karbondioksit ya da diğer sera gazlarının miktarını gösteren tahsisatlar ya da bedellerin takas edildiği platformlar ve bunların oluşturduğu piyasa. Bu konuda Bk. (Chafe-French, 2008: 107-124).

11 Marxizmin temelinde doğayı teknoloji aracılığıyla boyunduruk altına alınması olduğu, belir-

Marksizm, diğer sorunlarda olduğu gibi çevre sorununun da temel kaynağını kapitalizmde görür. Kapitalist üretim biçimi, üretimi, bu üretimin ana kaynağı olan emeği ve toprağı sömürerek artırmaktadır (O'Connor, 2000: 50; Deléage, 2000: 74). Kârı öne çıkaran bu anlayış, yani insan gereksinimlerini karşılamak için (kullanım değeri) üretmek yerine kar amacıyla üretimin temel alınması, çevrenin bozulmasına yol açmaktadır. Çünkü daha fazla kâr elde etmek için, üretimde, teknolojik gelişmelerde çevreye yüklenen maliyet dikkate alınmamaktadır (Demirer, 1992: 51). Sorunun kaynağının kapitalizm olarak belirlenmesi, çevre sorunlarının kalıcı çözümünün de ister istemez ancak kapitalist sistemin ortadan kaldırılmasında görülmesine neden olmaktadır.

Bu çerçevede Marksizmin "çevre anlayışının küresel ısınma konusuna bakışı nedir" sorusu sorulduğunda, yine bu sorunun yanıtı, birkaç alt başlıkta ortaya atılan savların bir değerlendirmesi yapılarak verilebilir. Her bir alt başlıkta belirlenen savlar aynı zamanda kapitalizmin küresel ısınma sorunu bağlamında bir eleştiri örneği olarak değerlendirilebilir.

1. Kapitalizm küresel ısınma konusunu kapitalistleştirmektedir.

Kapitalizm küresel ısınma sorununu kapitalist sisteme entegre etmektedir. Bunu da piyasa mekanizmasıyla, örneğin parası olan kuzey ülkelerin daha çok kullanabileceği bir karbon (emisyön) piyasası (pazarı) kurarak yapmaya çalışmaktadır. Böylece kapitalist sistem sorgulanarak, küresel ısınma sorununa köklü bir çözüm getirme yerine, sorun piyasa sistemi içinde çözülmekte ve (kapitalist) sistemin meşruiyeti sağlanmaktadır.

"..Böylece sermayenin yeşil yaratma çabası sürdürülebilirlik konusunda politik ekonomi ve ekoloji bilimi kadar etkili hale gelecektir. Çünkü doğayı kapitalistleştiren sermayenin bilim ve teknolojiyi de kapitalistleştireceği açıktır. Kapitalistleştirilen bilim ve teknolojinin yeni imajı, bu imajın nasıl sunulacağı, doğanın o anki imajı, toplumsal dayanışma problemleri, yaratılan yeni imajın nasıl legalize edileceği ve bilim ve üniversite topluluğunun gücü gibi karmaşık sorunlara bağlı olacaktır (O'Connor, 2000: 24-25).

2. Küresel ısınma sorunu zengin kuzey ile az gelişmiş güney arasında adaletli bir şekilde çözülmelidir.

li alanlardaki ekolojik duyarlılığına karşın Marksizm'in teknolojik mükemmeliyetçiliğe dayandığı ve bu nedenle de ekoloji ile Marksizm'in uyumsuz olduğu sıkça dile getirilen bir eleştiridir. Bu konuda Bk. (Foster, 2000: 148).

Küresel ısınma sorunun çözümünde zengin kuzey ile az gelişmiş güney arasında adaletli bir ayırım gözetilmelidir. Burada asıl yük sorunda daha çok payı bulunan kuzey ülkeleri üzerinde olmalıdır.

"Kuzey ülkelerine önemli bir yükümlülük getirmeyen bu anlaşma (Kyoto Protokolü) herhangi bir hedef ya da süre belirlemiyor (Demirer, 1992: 31).

"Dünyadaki ekolojik denge(sizlik); 'Kuzey (zenginler) bozuyor, Güney (yoksullar) çekiyor!' denklemini bir kez daha pekiştiren nafiye Kyoto Zirvesi'ne.." (Demirer vd., 1999: 106).

Kıscacı, Marksizm, küresel ısınma sorununun kaynağını kapitalist sistemde gördüğünden, sorunun çözümünde işe kapitalist sistemin eleştirisiyle başlanmakta ve kaynakların zengin kuzey ile yoksul güney arasındaki adaletsiz paylaşımı sorunu çözülmeden küresel ısınma sorunun çözülmemeyeceği savunulmaktadır.

4. Küresel Isınma ve Türkiye'nin Soruna Yaklaşımı

Küresel ısınma konusunda ülkelerin izleyecekleri politikalar, öncelikle sorunun varlığının kabulüne ve soruna verdikleri önemin derecesine göre değişecektir. Sorunun varlığını kabul eden, küresel ısınma sorununa çözüm arayan ülkeler başlıca iki yol izleyebilmektedir. Bunlardan biri, "erken önleme yöntemi" olarak tanımlanan, olay başa gelmeden (ex ante) çözmedir. Burada, iklimi gelecekte "kabul edilebilir" bir düzeyde tutmak için karbondioksit ve kloroflorokarbon gazlarını azaltıcı önlemlere, herhangi bir kötü etki başlamadan girişmek söz konusudur. İkinci yol ise, küresel ısınmaya sonradan (ex post) uyumdur. Burada ise sorun ortaya çıkmış olduğu için, olayın sonuçlarının negatif etkilerini hafifletmek biçiminde bir politika izlenir (Pearce-Markandya-Barbier, 1998: 32). Ülkemizde bu yollardan ikisinin de tam olarak benimsenmediği savunulabilir. Çünkü, Türkiye'nin çevre politikasının bir tutarlılık, sistemlilik ve kararlılıktan yoksun oluşu (Keleş-Hamamcı, 2005: 344), küresel ısınma konusunda izlenen politikada da geçerli olmaktadır. Örneğin, Kyoto Protokolü'nü onaylama konusunda uzun bir süre "kararsız" kalındıktan sonra, birden Protokolü onaylama kararı alınmıştır.

Türkiye'nin, izlediği "kararsız" politikanın yanı sıra, 1994 yılında yürürlüğe giren "Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi" (İDÇS) müzakerelerindeki çevre (iklim) diplomasisi de eleştiri konusu olmaktadır (Algan-Dündar, 2005: 114): Türkiye, OECD üyeliğinin bir sonucu olarak Sözleşme'nin her iki ekinde de yer almış, bu da, Türkiye'nin eklerdeki ülkelerden farklı olarak, henüz kalkınma çabasındaki bir ülke olması gerekçesiyle Sözleşme'yi imzalamamasına

yol açmıştır. Türkiye'nin taahhüt altına girmek istememesi ise uluslararası alanda zor durumda kalmasına neden olmuştur. Sözleşmeye taraf olmadığı için Sözleşme'de değişiklik önerisi veremeyen Türkiye, bu önerileri Pakistan ve Azerbaycan aracılığıyla yapmış, ama bunda başarılı olamamıştır. 2001 yılında 7. Taraflar Konferansında ise, Türkiye her iki ekten çıkma yönündeki tutumunu değiştirmiş, buna uygun olarak alınan kararda da yalnızca Ek-I ülkesi olması, ancak Ek-I ülkelerinden farklı bir konumda Sözleşmeye taraf olması kabul edilmiştir. Bunun üzerine 2004 yılında gerekli prosedürler tamamlanarak Türkiye'nin Sözleşmeye taraf olma süreci tamamlanmıştır. Böylece, bir taraftan karbon emisyonunu azaltma yönünde çalışma yapma taahhüdü altına girilirken, diğer taraftan da bunu gerçekleştirmek için uluslararası kuruluşlardan kredi elde etme olanağına kavuşulmuştur.

1997'den beri gündemde olan ve 2005 yılında yürürlüğe giren Kyoto Protokolünü ise Türkiye bugüne kadar onaylamamıştır. Protokol ile başta karbondioksit olmak üzere sera gazlarını 2008-2012 yılları arasında 1990'lı yıllar düzeyinin en az %5'i kadar azaltma taahhüt edilmektedir. Kyoto Protokolü, bu taahhütün yerine getirilmesinde bazı mekanizmaların kullanılmasını olanaklı kılmaktadır. Örneğin, Protokolü'nün 17. maddesinde bir ek-I ülkesine, kendisine tahsis edilen salım miktarının bir bölümünün ticaretini yapma olanağı verilmektedir.¹² Bu açıdan Protokol'ün "piyasacı", kapitalist bir mantıkla hazırlandığı söylenebilir (Ozansoy, 2005: 25).

Türkiye Protokolü onaylama konusunda önce kararsız kalmış, sonra bu kararsızlığını terk ederek onaylayacağını açıklamıştır. Bu kararın yerindeliği kuşkusuz tartışmaya açıktır. Kanımızca, her ne kadar sorunu köklü bir biçimde çözmek yerine, karbon ticareti gibi önlemlerle sorununun geçici bir çözümünü getiren bir çaba olarak görülse de, bu karar çevresel kaygılarla alındıysa olumlu olarak kabul edilebilir. Aksi takdirde Protokolün karbon (emisyon) ticareti mekanizması çerçevesinde düşünüldüğünde, Uluslararası Enerji Ajansı Raporu'na göre Türkiye'nin karbondioksit emisyonu üreten bir enerji politikası izlediği (Keskin, 2005: 19) ve sera gazı salımı en hızlı artan ülkelerden biri olduğu (Şahin, 2007: 8) dikkate alındığında; kararın, ekonomik açıdan yersiz ve ülkemizin zararlı çıkacağı bir karar olduğu savunulabilir. Buna karşın, Çevre Yasası'nda 2006 yılında yapılan bir değişiklikle "...karbon ticareti gibi piyasaya dayalı mekanizmalar ile ekonomik araçlar ve teşvikler kullanılır" hükmüyle (m. 3) "piyasacı" mantığının benim-

12 Kyoto Protokolünde yer alan mekanizmalarla ilgili olarak Bk. (Dolzer-Kreuter-Kirchhof, 2000: 41-47; Yıkılmaz, 2003: 304-306).

senerek Yasaya yansıtıldığı gözlenmektedir. Hükümet programına bakıldığında da çevre konusunu piyasa ekonomisi çerçevesinde ve kalkınmayı yavaşlatmayacak derecede önemli gören aynı anlayışın egemen olduğu görülmektedir.

59. Hükümet Programında çevre sözcüğünün geçtiği konular şöyledir: Yatırım ortamının iyileştirilmesi, yasal düzenlemeler yoluyla **rekabeti engelleyen kısıtlamaların kaldırılması**, kamu çalışma alanında fayda-maliyet analizi ve diğer yöntemlerle etkinlik ve şeffaflığın artırılması, çevrenin sermaye stoku olarak ele alınması, enerji kaynaklarının tümünden etkin ve verimli bir şekilde yararlanılması, enerji politikasının temelini, ulusal çıkarlarımızı koruyarak, enerji arzının güvenliğini ve devamlılığını sağlamak, **serbest rekabete dayalı bir enerji piyasası oluşturmak** ve duyarlı olduğumuz çevreyi ve insan sağlığını korumanın bulunması ve "çevre güzelliği".

Özetle, Türkiye’de çevre konusuna ve bu doğrultuda küresel ısınmaya liberal bir anlayışla bakış söz konusudur. Dolayısıyla soruna getirilen öneriler de bu çerçevede, piyasanın yeniden düzenlenmesi biçiminde olmaktadır.

5. Sonuç Yerine: Sorunun Değil Çözümün Bir Parçası Olmak

Küresel ısınma, ekolojik olduğu kadar, küresel düzeyde toplumsal, ekonomik, politik çok önemli sonuçlar doğuracak ölçüde önemli bir sorundur. Bu nedenle, konunun ideolojik çerçevede ele alınması şaşırtıcı değildir. Özellikle, küresel ısınmanın, gerek gelişmiş ülkelerin çevreyi hiçe sayan sanayileşme modeli sonucu ortaya çıkmış olması gerçeği, gerekse de sorunun çözümü noktasında gelişmiş ülkelere getirmiş olduğu yükümlülükler ve sorunun var olan üretim biçimini, kapitalist sistemi tehdit eder hale gelmesi, konunun ideolojik yönden ele alınmasını zorunlu hale getirmektedir.

Bu noktada, liberalizm, "sistemi" ters yüz edecek böylesi bir sorunu, Marxizmin "mistifikasyon" olarak tanımladığı; yok sayma, hafif gösterme, iyi tarafını gösterme, erteleme ya da sorunu çözümsüz gösterme şeklinde çarpıtmaktadır. Soruna getirilen öneriler ise emisyon ticareti gibi piyasacı, kapitalist sistemin varlığını sürdürmesini sağlayan önerilerdir.

Marksizm ise, sorunun kaynağını kapitalist sistemde gördüğünden, "küresel ısınmanın" ancak kapitalist sistemin ortadan kalkmasıyla kökten çözülebileceğini savunmaktadır. Bu nedenle, sorunun kapitalistleştirildiğine vurgu yapılmakta ve çözüm noktasında zengin kuzey ile yoksul güney arasında yükümlülüklerin adaleli paylaşımına ağırlık vermektedir.

Bu bağlamda küresel ısınma sorunun çözümü olarak Kyoto Protokolü'nün köklü, sonuç alıcı bir çözüm getirmemesi, emisyon ticareti gibi piyasacı çözümlere ağırlık vermesi nedeniyle liberalizmin izlerini taşıdığı söylenebilir. Türkiye'nin soruna bakışı da kalkınmaya engel olmayacak bir çevreci anlayışa ve piyasacı çözümlere dayalı olduğundan aynı doğrultudadır.

Küresel ısınma sorunu, kaynağını "kapitalist sistemden" alan, çevreyi hem bir "meta" olarak gören, hem de onu sömüren bir sanayileşme ve kalkınma modelinin sonucu olarak görülebilir. Kyoto Protokolü de bu bağlamda, sorunun çözümünü sağlamaktan çok uzaktır. Ancak, artık, sınırlı ve geçici de olsa, çözümün bir parçası olmak, sorun karşısında hiçbir şey yapmaktan daha akılcı bir seçenek olarak durmaktadır. Başka bir seçeneği bekleyecek vakit kaldı mı? □

Kaynakça

- Algan, Nesrin- DüNDAR, Ayşe Kaya (2005); Türkiye'nin Çevre Konusunda Verdiği Sözler, Türkiye Bilimler Akademisi Raporları Sayı: 8, TÜBA Yay., Ankara.
- Althusser, Louis (1994); İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları, 4. Baskı, İletişim Yay., İstanbul.
- Anderson, Terry (1996); Serbest Piyasa ve Çevrecilik, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları: 5, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Başkaya, Fikret (2002); Paradigmanın İflası, 8. Baskı, Özgür Üniversite Kitaplığı: 32, Maki Basın Yayın, Ankara.
- Brown, Lester R. (2003); Eko-Ekonomi, TEMA Yay., İstanbul.
- Chafe, Zoë- French, Hilary (2008); "Karbon Piyasalarını Geliştirmek", Dünyanın Durumu 2008, WORLDWATCH Enstitüsü, TEMA Yay., İstanbul.
- Çoban, Aykut (2002); "Çevreciliğin İdeolojik Unsurlarının Eklemlenmesi", Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt: 57, Sayı: 3, 3-30.
- Dalmia, Shikha (2007); "Küresel Isınmayı Durdurmak İçin Israrla İlan Edilen Plan Çöküyor", Liberal Düşünce, Yaz-Sonbahar, 57-59.
- Deléage, Jean-Paul (2000); "Ekonomi-Politiğin Eko-Marksist Eleştirisi", Marksizm ve Ekoloji, Öteki Yay., Ankara.
- Demirer, Göksel (1992); Çevre Sorunları ve Kapitalizm, Sorun Yay., İstanbul.
- Demirer, Göksel N. vd. (1999); "YDD" Kısacında Çevre ve Kent, Ütopya Yay., Ankara.
- Dolzer, Rudolf- Kreuter-Kirchhof, Charlotte (2000); "Climate Protection in International Environmental Law", Protecting Our Environment, Konrad-Adenauer-Stiftung e. V., Bornheim.

- Dunn, Seth- Flavin, Christopher (2002); "İklim Değişikliğini Gündemin Ön Sıralarına Taşımak", Dünyanın Durumu 2002, WORLDWATCH Enstitüsü, TEMA Yay., İstanbul.
- Erdoğan, İrfan-Ejder, Nazmiye (1997); Çevre Sorunları; Nedenler, Çözümler, Doruk Yay., Ankara.
- Evans, David (2007); "Küresel Isınma Anaforundaydım", Liberal Düşünce, Yaz-Sonbahar, 53-56.
- Flavin, Christopher (2008); "Düşük Karbonlu Bir Ekonomi Oluşturmak", Dünyanın Durumu 2008, WORLDWATCH Enstitüsü, TEMA Yay., İstanbul.
- Foster, John Bellamy (2008); "Marx ve Çevre", Marksizm ve Ekoloji, Öteki Yay., Ankara.
- Fukuyama, Francis (1998); Tarihin Sonu mu?, Vadi Yay., 2. Basım, İstanbul.
- Hardt, Michael- Negri, Antonio (2001); İmparatorluk, Ayrıntı Yay., İstanbul.
- Heywood, Andrew (2007); Siyasi İdeolojiler, Adres Yay., Ankara.
- <http://www.climatecrisis.net>.
- Kaplan, İsmail (1999); Türkiye'de Milli Eğitim İdeolojisi, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul.
- Kayıkçı, Murat- Dönmez, R. Özgür (Der.) (2008); Yeni İmparatorluk Çağı, Say Yay., İstanbul.
- Keleş, Ruşen-Hamamcı, Can (2005); Çevre Politikası, 5. Baskı, İmge Kitabevi Yay., Ankara.
- Keskin, Tülin (2005); "Tartışmalar", Kyoto Protokolü ve Türkiye, Türkiye Çevre Vakfı Yay., Ankara.
- Kuyucuklu, Nazif (1998); Doğal Kaynaklar ve Çevre Ekonomisi, Filiz Kitabevi Yay., İstanbul.
- Marx, Karl- Engels, Friedrich (2004); Alman İdeolojisi (Feuerbach), 5. Basım, Sol-Onur Yay., Ankara.
- Mayor, Federico-Forti, Augusto (2000); Bilim ve İktidar, 8. Basım, TÜBİTAK Yay., Ankara.
- Michaels, Patrick J. (2007); "Uygunsuz Gerçekler", Liberal Düşünce, Yaz-Sonbahar, 47-49.
- O'Connor, James (2000); "Sürdürülebilir Kapitalizm Mümkün mü?", Marksizm ve Ekoloji, Öteki Yay., Ankara.
- Ozansoy, Cüneyt (2005); "Tartışmalar", Kyoto Protokolü ve Türkiye, Türkiye Çevre Vakfı Yay., Ankara.
- Örs, Birsen (Der.) (2008); 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul.
- Parlak, İsmet (2005); Kemalist İdeolojide Eğitim, Turhan Kitabevi Yay., Ankara.
- Pearce, David- Markandya, Anil- Barbier, Edward B. (1998); Yeşil Ekonomi İçin Mavi Kitap, İntermedya İletişim Yay., (Yayımlanmamış).
- Richman, Sheldon (2007); "Hedef Özgürlük: Küresel Isınma ve Ehliyetizsiz Kimse", Liberal Düşünce, Yaz-Sonbahar, 39-42.
- Sachs, Wolfgang (2002); Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi İçin Memorandum, Heinrich Böll Vakfı, İstanbul.

- Semmens, John (2007); "Çevrenin En Güzel Dostu Özgürlük", Liberal Düşünce, Yaz-Sonbahar, 13-18.
- Singer, S. Fred (2007); "Büyük Küresel Isınma Sahtekarlığı", Liberal Düşünce, Yaz-Sonbahar, 43-45.
- Steiner, Andrej- Martonakova, Henrieta- Guziova, Zuzana (2003); Environmental Governance Sourcebook, UNDP RBEC, Bratislava.
- Şahin, Ümit (2007); "Kyoto'ya İtirazın Arkaplanı: Endüstriyel Kalkınmaya Evet mi, Hayır mı?", Birikim, Nisan, 6-12.
- Üşür, Serpil Sancar (1997); İdeolojinin Serüveni, İmge Kitabevi Yay., Ankara.
- Yıkılmaz, Necla (2003); Yeni Dünya Düzeni ve Çevre, Sosyal Araştırmalar Vakfı Yay., İstanbul.